

“Сынган кылыч романындагы” элпектикти, жоош-момун мүнөздү туюндурган фразеологизмдердин контексттеги маанилери

Адам баласына тиешелүү сапат, касиеттер жана мүнөз аны башка жаныбарлардан өзгөчөлөнтүп турат. Психологияга тиешелүү болгон бул категориялар сандык жактан бир топ эле бар. Адамдагы мүнөз, сапат, касиеттердин ичинен сылыктык жана элпектик жалпы, биринчиден, адамзатка жагымдуу, жылуу пикир калтырат. Экинчиден, адамзаттагы бул көрүнүш башкаларга жогорудагыдай маанайды гана тартуулабастан, адамдардын күндөлүк турмушунда, дипломатиялык жана соода-сатык иштеринде зор пайда келтирет.

1. *Жаш жигиттин лепилдеп, камчы салдырбай аткара койгону Нүзүптүн көңүлүн жибишти.* Бул сүйлөмдөгү элпек, сылык сапат башкаларга жылуу пикир калтырды. Мындай функцияны *камчы салдырбаган* деген фразеологизм аткарды.

2. *Керээлден кечке таманы жерге тийбей, кол ийиктей имерилип турганынан көпчүлүк учурда алармандар башкаларга барбай ушул кыздын дүкөнүнө көбүрөөк келишет.* («Фергана» газетасы). Мисалдан көрүнүп тургандай, бир жагынан, иштемчилдикти (*таманы жерге тийбей*), экинчи жагынан, элпектигин көрсөткөнү үчүн кыздын соодасы жакшы жүрүп жатканы автор тарабынан белгиленди.

Мындай тематикалык топтогу фразеологизмдердин айрымдары келекелөө маанисин да туюнткан учурлар болот. Мисалы: *Айылдагыбы, же башка эле тууган жыты бар жерлердеги той-аштарда Момундун атка жеңил, тайга чактыгын билип алган келиндерден тартып, жаш балдарга чейин «атка жеңил, тайга чак акебиз турганда», дешип каткырып калышат.* (Ч.Айтматов).

Жооштук, момундук – башка жалпы сапаттарга салыштырмалуу жеке адамга тиешелүү мүнөз. Адамга тиешелүү бул көрүнүш адамдын оң мүнөзүн билдиреби же, тескерисинче, терс мүнөзгө киреби? Албетте, бул мүнөз чөйрөгө, кырдаалга ылайык аныкталат, башкача айтканда, жооштуктан, момундуктан айрым учурда адам баласы жапа чеккен учурлар аз эмес. Алыска барбай эле, белгилүү жазуучу Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинин кейипкери Момун карыянын турмушундагы окуяларды, башкалар менен болгон мамилелерин эске түшүрсөк, биздин оюбузча, жооштук, момундук мүнөздүн боор ачырлык жактары даана байкалат.

Бир караганда жооштук, момундук оор, басырык сапатка да окшоп кетет, бирок бул мүнөздөрдүн ортосунда чоң айырма бар, анткени жоош, момун адамдардын көпчүлүгү жалтак келет да, алардын бардык аракети тыңчыкмалардын жетеги менен болот, алар өз алдынча чечимге келе алышпайт, демилгечилик колдоруна келбейт, дайыма кимдир бирөөнүн коргоосунда болууга муктаж болушат. Бул багыттан алып караганда, бул мүнөз анчалык жагымдуу эмес. Ошого карабастан, мындай мүнөздүү адамдар көпчүлүктүн жактыруусуна ээ, анткени алар башкалардын көңүлүн оорутпайт, тил алчаак келишет жана башкаларга зыяны тийбейт.

1. *-Айтыңызчы, бий, бу менин кой оозунан чөп албаган тууганымдын кандай күнөөсү бар экен? Күнөөсү болсо аны тартайын, күнөөсү жок болсо алып кетейин, эгер күнөөсү болбосо мынчалык запкы көрсөткөндөрдүн айыбын тарттырайын деп келдим! - деди Бекназар, көзүнөн кан чыгып.* (Т.Касымбеков). Бул жерде жогорудагы биздин пикирибиз толук далилденди, анткени жоош, момундуктун натыйжасында Кулкиши, Мадыл сыяктуу романдын кейипкерлери көп жапа чегишет, Бекназар сыяктуулардын жардамына муктаж болгон, андан жардам сураган учурлары аз эмес.

Кой оозунан чөп албаган жана чөптөн башка эч нерсеге зыяны жок туруктуу айкалыштары башка мазмундагы антропоквали фикативдик фразеологизмдерге салыштырганда, бир маанилүүлүгү, башкача айтканда, момундукту гана түшүндүргөндүгү менен айырмаланат.

2.-*Бий, - деди Бекназар, бетине кан тээп чыгып, - ушу чөптөн башкага зыяны жок Кулкишинин Домбуну өлтүргөнүнө ишенесиңби, ыя? (Т.Касымбеков).*

Мисал келтирилген эки сүйлөмдө башка-башка структурадагы фразеологизмдер экөө тең бир гана адамдын (Кулкишинин) мүнөзүн сыпаттоо үчүн колдонулуп, анын күнөөсүнүн жоктугу момундугу, эч кимге залалы тийбестиги көрсөтүлдү.

Тили жок туруктуу айкалышы да момундукту, эмне айтылса ошого макул болуп, баш көтөрбөй аткара берген адамды сыпаттоо үчүн айтылат. Ошого карабастан, бул фразеологизм контекстке ылайык оор, сабырдуу маанисин да туюнткан учурлар болот. Мисалы, *Тили жок болгону менен зээндүүлүгүн айтпа, көрсөткөнүңү көрсөткөндөй, атканыңы айткандай кылганына ичиң жылыйт экен.*

-Ооба, адамдын тили жок болгону да дурус иш, билеселүү болгону менен тили буудай кууруп турса эмне кылат элең? (М.Элебаев). Тексттен көрүнүп тургандай, жоош, момун киши жөнүндө эмес, зээндүү, зирек адам тууралуу сөз болуп, *тили буудай кууруу* деген антонимиялык маанидеги фразеологизм *тили жок*.

Чөптөн башкага зыяны жок, кой оозунан чөп албаган, кудай момун, тили жок ж.б.

Адабияттар

1. *Сапарбаев А.* Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: «Кыргызстан-Сорос» фондусу, 1997.
2. *Сапарбаев А.* Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеолог иясы. Б.:”Кыргызстан-Сорос” фондусу. 1997. 261-б.
3. Кыргыз тилинин фразеологизиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева, Ж. Осмонова, К. Сартбаев, А. Турсунов, К.К. Юдахин) –Ф.: «Илим», 1980. 202-б.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Осмонова Ж., Коңкобаев К., Жапаров Ш.) –Б.: Мектеп, 2001. 300-б.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Абдулдаев Э., Сейдакматов К.) –Ф.: Мектеп, 1990. 260-б.

* * *

Көчөрөва Г. - улук окутуучу

Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч романындагы» чыйрак, бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу туруктуу айкалыштардын маанилик бөтөнчөлүктөрү

Жалпы түрк тилдүү элдердин ичинен кыргыз эли жоокерчилик турмушту башынан кечирип келгени карт тарыхтан, оозеки жана жазма дөөлөттөрүнөн белгилүү. Эр жүрөктүүлүк, баатырдык сапаттар менен бирге чыдамкайлык, чыйрактык, бышыктык сапат-касиеттер тил бирдиктеринде, фразеологизмдерде, дидактикалык чыгармалар болгон макал-ылакаптарда абдан образдуу чагылдырылганы мына ушуга байланыштуу болсо керек. Андан калса, мындай сапаттар көпчүлүк учурда фразеологизмдердин тутумундагы

компоненттердин семантикасынан да даана байкалат, башкача айтканда, *камчыга саптык, аттын кулагы менен тең ойногон, бычакка саптык*, деген фразеологизмдердин тутумундагы лексикалык бирдиктердин көпчүлүгү кыргыздардын өткөн турмушуна тиешелүү нерселерди атоо сөздөрүнөн (ат, атка тиешелүү жабдыктардын аттарынан) уюшулган.

Элеттин боз башынын эрөөл майданында аттын кулагы менен тең ойноп, ары-бери ат ойнотуп турушу Ташкеллени титиретип, төбөсүнөн бирөө басып тургансып, бул кордукка чыдай албай, Насириддин бектин алдына чуркап жетип бүгүлүп жыгылып:

-Улуксаат кылың, аллаяр, - деп жиберди. (Т.Касымбеков).

Сүйлөмдөгү *аттын кулагы менен тең ойноп* деген фразеологизм чыйрактык менен бирге ат үстүндө жүрүүгө машыккандыкты да көрсөткөн туруктуу айкалыш экендиги талашсыз. Мындай маанини билдирген, семантика-грамматикалык структурасы дал ушул калыпта келген туруктуу айкалыштар стилистикалык жактан бейтараптык мааниге ээ болуу менен дээрлик кептин бардык стилдеринде өнүмдүү колдонулат.

Кыргыз циркиндеги аттын кулагы менен тең ойногон, ат тюрюгинде башкаларды алдына салбаган жигиттерибиз Казакстан, Россия сыяктуу коңшу өлкөлөрдүн циркинин ажарын ачууда. (КТР).

Чындыгында эле, жыйырманчы кылымга чейин көчмөн турмушту, жоокерчилик заманды башынан өткөрүп келген кыргыз эли үчүн ат маанилүү, ал эми аны менен болгон мамиле андан да маанилүү болуп эсептелген.¹ Мына ошндуктан бул фразеологизмди этнолингвистикалык тилдик бирдик катары эсептөө эч кандай күмөн туудурбайт. Экинчиден, улуттук колоритти билдирген (ошол маанини алып жүргөн) фразеологизм катары кароо абдан эле туура болчудай. Анткени, Орус улуту үчүн *көк көз (голубая глаза)* синтаксемасы оң маанини туюндуруу менен орус улутунун колоритин туюндурган айкалыш экенин эске алсак, анда *ат жалына казан асуу, ат үстүнөн мамиле кылуу, аттын кулагы менен тең ойноо, эки чылбыр бир тизгинди колго алуу, камчыга сап боло турган* ж.б. фразеологизмдерди түз эле улуттун колоритине байланыштуу пайда болгон фразеологизмдер деген жыйынтык чыгаруу аша чапкандык эмес.

Көзү тирүү, эти тирүү, жүнү тирүү туруктуу айкалыштары бири-бирине маанилеш (синонимдеш) антропоквалификативдик фразеологизмдер экендигин, бул туруктуу айкалыштар көбүнесе жаш балдарды жана өспүрүмдөрдү сыпаттоо үчүн колдонула тургандыгын төмөндөгү мисалдардан байкоого болот:

1.Атка чапсаң мингенин карачы, андан калса, көзүнөн от жанып, эти тирүүлүгү көрүнүп турбайбы, ишене берсе болот. (И.Калашников).

2.Азыр жүзгө чукулдап, карылыктын чегине жетти, бирок али түпкүрүнөн жылытыраган көзү тирүү. (К.Осмоналиев).

Жогорудагы сүйлөмдөрдө катышкан фразеологизмдердин экөө тең адамдын чыйрактыгын көрсөттү. Эгерде биринчи сүйлөмдөгү колдонулган фразеологизмди башка синонимдеш туруктуу айкалыштары менен (көзү тирүү, жүнү тирүү) алмаштырып койсок, стилистикалык жагы эч кандай жабырланууга дуушарланбайт. Демек, бул туруктуу айкалыштар белгилүү деңгээлде кепте бирин-бири алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ деген жыйынтык чыгарууга болот. Бул маанилеш тил бирдиктеринин ичинен *көзү тирүү* туруктуу айкалышы бири-бирине жакындашпаган эки түрдүү маанини берет. Биринчи мааниси жогоруда биз белгилеп өткөндөй, чыдамкайлыкты, чыйрактыкты билдирсе, экинчи мааниси эвфемистик семантикага ээ болуу менен «өлө элек, тирүү» деген түшүнүктү туюнтат.

¹ Кыргыздар.

Бул тематикалык топтогу фразеологиялык айкалыштардын ичинен *тегирменден бүкүлү чыккан* жана *биттин ичегисине кан куйган* деген туруктуу айкалыштар стилистикалык боектуулугу менен семантикалык жактан бири-бирине өтө жакын турат, башкача айтканда, экөөндө тең оң сапатты баалоочулук касиет менен бирге терс сапат, касиеттерди билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнө да ээ боло алат жана стилдик жактан кептин айрым гана стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ, анткени алардын стилистикалык боектуулугу жогору болгондуктан, сүйлөшүү, көркөм стилдерге жана публицистикалык стилдин очерк, фельетон сыяктуу жанрларында кеңири колдонулуп, анда түзүлгөн образдардын көркөмдүүлүгүн арттырууга негизги тил каражаттары болуп бере алат.

1. *Мен силердей кезимде көк союл аталып, биттин ичегисине кан куюп жүргөмүн, бокмурундар.* (Т.Сыдыкбеков). Сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизм, албетте, чыйрактыкты, бышыктыкты көрсөтүү менен контекстте Омордогу чыйрактыктын терс сапаттарга туура келе тургандыгын билдирди.

2. *Там тегерете бак да көгөрттү, кол арада өтүк, маасы ултара коет, бардык нерсенин өтөлүнөн чыгып, биттин ичегисине кан куйган неме.* (К.Жантөшев). Контекстен байкалып тургандай, колдонулган туруктуу айкалыш чыйрактык менен бирдикте эмгекчилдикти, колунан бир эле иш эмес бардык жумушту аткара алуу жөндөмүн да бирге көрсөттү.

Бышыктык, чыйрактык сапаттарды билдирген фразеологизмдердин ичинен *жемин жедирбген эч кимге жемин жедирбеген* туруктуу айкалышы ушул эле сапаттар менен бирдикте өз укугун коргой алган, өз эмгегинен жаралган, өзүнө тиешелүү нерселерди коргоп кала алган деген түшүнүктү да кошо берет. Ал эми *колдон суурулган* фразеологизми болсо, шамдагай, айрым учурда шылуун маанисин да билдире берет.

1. *Колдон суурулган неме, жылт этмей адаты бар, этият болуш керек,- деп, жылмайып койду.* («Бишкек таймс» газетасы). Бул жерде *колдон суурулган* жана *жылт этмей* фразеологизмдери биргелеше келип, шылуундукту, куулукту чагылдырды.

2. *Колу-колуна тийбей казан-аяк кармаган келиндер, колдон суурулуп күнү-түнү уйку көрбөй отун-суусу болобу, союш соймою болобу кызмат кылып жаткан жигиттер Абай өзү баш болуп, үчүнчү күнү бир топ шайы оой түштү.* (М.Ауэзов). Бөжейдин ашында үч күн бою уйку дегенди унутуп, кызмат кылган жаштардын шамдагайлыгын, ар ишке машыккан чыйрактыгын таамай берүү максатында жазуучу ушул тил бирдиктерин колдонуу менен өз максатына ойдогудай жетишкени сүйлөмдөрдөн даана байкалып турат.

Демек, жогоруда биз белгилеген туруктуу айкалыштар контексттин жагдайына ылайык бир канча (полисемикалык) мааниде, тактап айтканда, чыйрак, бышык, чыдамкай сыяктуу оң маанилер менен, шылуун (афер), куу, митайим сындуу терс маанидеги сапат-касиеттерди туюндурууга жөндөмдүү келишет. Мындай көп маанилүүлүк кубулуш «антропоквалификативдик мазмундагы оң жана терс мүнөздөр менен сапаттарды туюндуруу көпчүлүк фразеологизмдерде болот, анткени туруктуу айкалыштар дээрлик бардык учурда өтмө мааниге ээ».¹

Ит жандуу фразеологиялык айкалышы да өтө чыдамкайлыкты, эркин күчтүүлүгү түшүнүктөрүн аң-сезимге чагылдырган сапат, касиет. Төмөндө бир хирургдун өзүнүн пациенти тууралуу айткан речинен мисал келтирели: *Пахта терим маалы эле. Тажырыйбасыз хирург дежурстводо калган. Бир жааш жигит острый аппендицит болуп келген экен, курсагын жарып алып, сокур ичегесин таба албай, мага медсестралардан*

¹ .Горе М.С. Фразеологические единицы русского языка характеризующие человека. Автореф. кан... филолог. наук. –Ростов-на-Дону, 1988. 21 с.

бирөөнү жөнөтүптүр. Антип-минтип келгенче бир сааттай убакыт өтүп кетти. Мен келип дагы бир саатай издеп араң таптым. Көрсө, сокур ичегеси ириңдеп, ашказанына жабышып калыптыр. Жанагы жигит бир ит жандуу неме экен, ошончо убакыттын ичинде бир кың дебей тишитенип гана жатты. Бул узун фразаны ушул туруктуу айкалыштын семантикасын толук ачып берүү максатында алдык. Чынында эле, наркозсуз (аппендицит дээрлик бардык учрда наркозсуз операция кылынат) эки саат бою кыйналганын билдирбей жатуу өтө чыдамкай гана адамдын колунан келет. Жогорудагы кептин ээси (хирург) пациентинин чыдамкайлыгын *ит жандуу* фразеологизми менен өтө таамай, жеткиликтүү бергендиги көрүнүп турат.

Ошентип, адамдагы чыдамкай, бышык, чыйрак, шамдагай сапат-касиеттерди (бул психологиялык категориялар мүнөзгө кирбейт, анткени мүнөзгө жоош, ачуулуу, акпейил ж.б. кирет) туюндурган фразеологизмдер канча болсо, алар структуралык, стилистикалык боектуулугу, оң жана терс сапаттарды билдирүү, бир же көп маанилүүлүгү жагынан мүмкүнчүлүктөрү жагынан бири-биринен айырмаланып, айрымдары стилдер аралык тил бирдиктерине кирсе, айрымдары китептик стилге, кээ бирлери сүйлөшүү стилдерине ыктоо менен кепте функционалдык стилдерде бирдей деңгээлде колдонулбайт.

Адабияттар

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: «Кыргызстан-Сорос» фондусу, 1997.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Ж.Осмонова, К.Коңкобаев, Ш.Жапаров).–Бишкек:КТМУ, 2001.34-б.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б.:”Кыргызстан-Сорос”фондусу.1997.261-б.
4. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер.-Бишкек,-2007.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева, Ж. Осмонова, К. Сартбаев, А. Турсунов, К.К. Юдахин) –Ф.: «Илим», 1980.202-б.